

TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI RECENZIÓK

Farkas Péter

BENCSIK PÉTER: DEMARKÁCIÓS VONALTÓL ÁLLAMHATÁRIG. A HATÁR MENTI TÁRSADALOM ÉS
KONFLIKTUSAI AZ 1920-AS ÉVEKBEN

Recenzált mű: *Demarkációs vonaltól államhatárig. A határ menti társadalom és konfliktusai az 1920-as években.*, Budapest, Eötvös Lóránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2022. ISBN: 978-963-416-306-0 155 o.

Az ismertetett kötet szerzője, Bencsik Péter jelen pillanatban a Szegedi Tudományegyetem Jelenkortörténeti Tanszékének habilitált docense, mindezek mellett pedig tagja a Lendület Trianon 100 Kutatócsoportnak is, amelynek keretén belül jelent meg 2022-ben az itt ismertetett kismonográfia is. Bencsik Péter mindezek mellett tagja az MTA-SZTE-ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoportnak is, ahol leginkább a területi elhatárolódási folyamatok kutatása számít a fő kutatási területének. A kötet szerzőjének fő kutatási területének – némiképp általánosan megfogalmazva – a határok és a határátlépések 20. századi története és a magyar-csehszlovák kapcsolatok, azon belül is elsősorban a politika- és jogtörténeti vetületek számítanak elsősorban.¹ Bencsik Péter legújabb, 2023-ban megjelent kötete pedig a szocializmus 1950-es évek közepi útkeresését hivatott ábrázolni a Kelet-Közép-Európai régióban.²

A Trianon 100 MTA-Lendület Kutatócsoport az elmúlt években szerencsés módon több, társadalomtörténeti fókuszú is a célkeresztbe állító kötetrel is jelentkezett az I. világháborút követő sorsfordító évek kapcsán.³ Ebbe sorba illeszkedik Bencsik Péter ismertetett kötete is. Bencsik Péter kötetében a határ menti élet változatos jelenségeit, elsősorban az

¹ Példaként említhető munkák: Bencsik Péter-Mitrovits Miklós: A magyar-csehszlovák kapcsolatok, 1945-1992, in, Horváth Sándor-Kecskés D. Gusztáv-Mitrovits Miklós (szerk.): *Magyarország külkapcsolatai (1945-1990)*, Budapest, Eötvös Lóránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021, 241–270.; Bencsik Péter: *Kelet és Nyugat között: államhatárok, úti okmányok, határátlépés Magyarországon és Csehszlovákiában (1945-1989)*, Budapest, MTA BTK Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2019.; Bencsik Péter: Csehszlovákia 1956-ban – a magyar forradalom kitöréséig, in, Bencsik Péter-Mitrovits Miklós: „A Szovjetunóval örök időkre és soha máshogy!”. *Az 1956-os magyar forradalom csehszlovák dokumentumai*, Budapest, MTA BTK Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018, 14–55.; Bencsik Péter: *Csehszlovákia története dokumentumokban*, Budapest, Napvilág Kiadó, 2016.

² Bencsik Péter: *Reform vagy forradalom? A szocializmus útkeresése az ötvenes évek közepén Kelet-Közép-Európában*, Pécs, Kronosz Kiadó, 2023.

³ Példaként említhető: Révész Tamás: *Nem akartak katonát látni? - A magyar állam és hadserege 1918-1919-ben*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2019.; (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Trianon-dokumentumok és -tanulmányok; 4.), Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe. A magyar társadalom 1918 után*, Budapest, MTA BTK, 2018; (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak. Trianon-dokumentumok és -tanulmányok; 2.).

agrártársadalomra nehezedő új terheket, és persze a gyakori konfliktusokat hivatott az olvasó számára bemutatni. A legtöbb vázolt esemény, jelenség elsősorban a Trianont követő évekhez köthető a kismonográfiában, azonban néhány eset azonban már az ügy rendezése kapcsán is az 1920-as évek második felére utal vissza.

Bencsik Péter kötetét nyolc, tematikusan is világosan elhatárolt fejezetre osztódik. Minden fejezet a vizsgált témakört áldozatos levéltári alap kutatások után mutatja, széles forrásbázis alapján. Minden fejezet végén szerencsés módon egy összegző rész kapott szerepet, melynek elsődleges feladata nyilván az összefoglaló bemutatás igénye mellett egyfajta kitekintés felvázolása is. A szerző kötetének egyes fejezetei önálló (eset)tanulmányok soraként is megállják a helyüket, és természetes módon reflektálnak is Bencsik Péter korábbi, elsősorban szakfolyóiratok hasábjain megjelent, a kiadvány témakörét érintő tanulmányira.⁴ A kötet szerzője idegen (angol) nyelven is rendszeresen publikál, többek között az ismertetett kiadvány témaköre kapcsán is.⁵ A kötet célkitűzése a lokális társadalom mindennapjainak bemutatása. Ez az „alulnézeti” megközelítés lehetőséget ad arra, hogy bemutassa a határ mentén élő agrártársadalom számára 1920 után megjelenő merőben újak számító helyzetet. Az 1920-as évet követően a határ menti területen élő népesség korábban a dualista Magyarország belső területén helyezkedett el, a békeszerződés követően pedig az új történelmi szituáció elsősorban árnyékos oldalával kellett szükségszerűen megismerkedniük.

A kötet első fejezete a vizsgált időkorban egyébként több esetben is módosításra került jogszabályi háttérrel ismerteti. Ezen jogszabályok egy része még az I. világháború korszakára megy vissza. Ezen jogi keretek természetes módon jelentős mértékben befolyásolták a határ mentén életét. A kortárs társadalom számára a legjelentősebb változást valószínűleg a szabad mozgás korlátozása jelentette. A dualizmus idejének sok esetben sem vízumhoz, sem útlevélhez nem kötött szabad mozgása 1918-at követően semmivé foszlott, már a demarkációs vonalak meghúzása és a későbbi államhatárok megjelenése is jelentős korlátozó erővel bírt e tekintetben. Bencsik Péter ez esetben a „határrezsím” fogalmával, annak mind a nyugati, mind

⁴ Példaként említhető tanulmányok: Bencsik Péter: Territorializálódás és globalizáció. Historiográfiai áttekintés. *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat*, 22. évf., 2021/3, 5–25., Bencsik Péter: Az erőszak és az államhatárok: elméleti megfontolások. In: Margittai Linda-Tomka Béla (szerk.): *Történelem és erőszak. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2019. évi szegedi konferenciájának tanulmánykötete*. Szeged. Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület. 2021. 338-351., Bencsik Péter: Határ menti mindennapok a Nagy Háború utáni Vas vármegyében. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, é. n., 2020/2, 71–82.

⁵ Bencsik Péter: After Trianon: Life near the Hungarian-Czechoslovak Border during the 1920s, *Cronica: Annual the Institute of History University of Szeged*, vol. 20., 2021, 47–63., Bencsik Péter: The new borders as local economy possibility? The case of post- 1920 Hungary, in, Machteld Venken-Steen Bo Fradsen (ed.): *Debordering and Rebordering: Central and South Eastern Europe after the first World War*, Abington, Routledge kiadó, 2022, 67–88.

pedig a keleti jelenségeinek bemutatásával mutatja be és mintegy magyarázza is el, hogy az első világháborút követően mily mértékben változott e tekintetben Magyarország helyzete. A szerző érvrendszere szerint Magyarország az I. világháborút megelőzően nyugati típusba tartozott, a később a sokkal zártabb természetű keleti és a nyugati közötti átmeneti zónába került. Egyébként a két világháború közötti időszakba a keleti típusba mindössze a Szovjetuniót sorolja a szerző. Azonban Bencsik Péter leszögezi, hogy az állami korlátozó intézkedések – így például az állami monopólium, mezőgazdasági termények beszolgáltatása – már 1918 előtt, az I. világháború időszakában kialakult, ezekből pedig egyenes arányban következtek a társadalmi reakciók is: a csempészet vagy éppenséggel a feketepiac. A jogszabai környezet egyébként egyre bonyolultabbá, a lokális társadalom számára szinte átláthatatlanná vált az 1918 utáni időintervallumban. A hatóságok gyorsan módosított rendeleteivel nehéz is volt lépést tartani. Az első fejezetet összegző részben Bencsik Péter arra a megállapításra jut, hogy a nyugati határrezsimtől való távolodás megkönnyítette a II. világháborút követő szovjetizáló folyamatot Magyarországon.

A kismonográfia második fejezete a határőrizet kérdéskörét taglalja. A határőrizetet ellátó szervekről, a jogszabályi háttérről, valamint a határt átlépőkről is képet alkothatunk. A korabeli szófordulattal megfogalmazott úgynevezett „nemkívánatos elemek” elsősorban a kötet lapjain a határon túli, nem magyar emberekre vonatkozik. Megjegyzendő, hogy a korabeli és egyébiránt egyre erősödő antiszemita hullámok miatt a galíciai bevándorló zsidók is ebbe a körbe tartoztak. A határvédelem kulcsfontosságú kérdését jelentette a hírszerzés, valamint a kémelhárítás is. Ebben a fejezetben dominálnak a csehszlovák források, részben a magyar forrásbázis töredékessége miatt. A kötet sorai leszögezik, hogy a kémtevékenység miatt nem csak Magyarországon volt bizalmatlan a légkör, hanem a szomszédos államokban is, tehát ez az érzület kölcsönös volt. Viszont a felhasznált iratok alapján kevés „igazi” kémügy volt. Ebben a fejezetben az egyébként a szerző által előszeretettel felhasznált sajtóanyagok száma alacsony, a kémügyek kapcsán a tudósítások megbízhatatlan és a lapok szenzációt is kereső magatartása miatt valószínűleg.

A következő, harmadik számú fejezetben a szerző az illegális határátlépők számát és azok társadalmi összetételét is górcső alá veszi. Az általa vizsgált vármegyéket járasonként elemzi. Megjegyzi a szerző, hogy a különböző úti okmányokhoz, így például a vízumhoz való hozzájutás igen nehézkes volt, sok esetben anyagi jellegű áldozathozatalt kívánt meg. Az összegzésben megállapítja, hogy az 1920-as években nagyszámú volt az illegális határforgalom, ebben jelentős szerepet játszott az államhatárokon túl élő magyarság. A

„magyar” illegális határátlépés esetében a lebukás veszélye nem volt jelentős mértékű és a hatóságok sem léptek fel ellene vasszigorral.

A negyedik fejezet annak a speciális társadalmi csoportnak a helyzetét taglalja, amelyet kettősbirtokosnak nevezünk. A kettősbirtokosok jellemző vonása, hogy az államhatárok meghúzásával birtokuk kettészakadt, és annak egyik fele az állandó lakhelyéhez képest már egy másik ország területén helyezkedett el. A mezőgazdasági munkák elvégzése miatt naponta is akár át kellett lépniük a határt, ehhez pedig „határszéli úti igazolvány” volt mindenképpen szükséges. Eleinte az ilyen kihatárforgalom rendezésére csak helyi érvénnyel bíró, vagy ideiglenes rendezések születtek. A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság nehezítette meg leginkább a kettősbirtokosok mozgását, Ausztria esetében pedig a legkönnyebb súlyú gyakorlati megállapodás volt tapasztalható. Az 1920-as évtized második felére rendeződött ez a kérdés csak, kétoldalú megállapodások sorával. Minden szomszédos országgal nem sikerült azonban azonos kondíciókkal bíró megállapodást kötni. A két világháború közötti időszakban a kettősbirtokosok aránya drasztikus módon lecsökkent, aminek Bencsik Péter szerint a birtokok eladása volt a fő oka. Ehhez minden bizonnyal hozzájárult az is, hogy a birtokok nehezen voltak megközelíthetőek.

Az ötödik fejezet a csempészet kérdését vázolja fel számunkra. A csempészet kérdésében is az I. világháborúra visszavezethető folyamatokat láttunk, aminek az egyik motiváló ereje az élelmiszerellátás problémái voltak, a nyilvánvaló anyagi haszonszerzés állandó csábító ereje mellett. Az 1918-at követő időszakban a Magyarországról kimenő árucikkek esetében az árkülönbségek voltak a fő motivációs tényezők a csempészek számára, így példaként gondolva a ló- vagy az élelmiszerárakra, amik Magyarországon alacsonyabbak voltak, mind a szomszédos államok területén. A befelé irányuló csempészet esetében pedig a ruhák vagy éppenséggel a cukor voltak a leggyakoribbak. A későbbiekben pedig a védővámokkal sújtott iparcikkek számítottak leginkább a csempészek számára vonzónak. Néhány erőszakos eset ellenére a csempészek a helyi lakossággal nem kerültek konfliktusos viszonyba, sőt akár pozitív képből is tűntek fel számunkra. A hatodik fejezet is a csempészet kérdéskörére reflektál elsősorban, jogi esetek formájában. A fejezet azt mutatja be, hogy a csempészők átlagembereket milyen körülmények között és mennyi időre ítélték el. A változatos ítéletek oka a jogegység hiánya volt. Bencsik Péter megfigyelése szerint az ítéletben kulcsszerepet játszott a bírói személye, illetve a bíró által korábban hozott ítéletek csempészet tárgyában.

A hetedik, utolsó előtti fejezet mutatja be számunkra a legsúlyosabb, halálos kimenetelű határincidenseket. Kisebb és nagyobb súlyú fegyveres összetűzések vegyesen kerültek be a

fejezet sorai közé. A levéltári iratanyag e témakörben leginkább a vizsgált évtized második feléből került ki. Természetesen Bencsik Péter fő kutatási területét tekintve az északi határról érkezik a legtöbb példa. A legnagyobb részletességgel az 1923. évi hími esetet rajzolja meg, annak következtében létrejött találkozóig Bethlen István és Edvard Benes között. A fejezet záróakkordját a román és a délszláv állam területén bekövetkezett incidensek adják meg. Bencsik Péter kiemeli a délszláv állam határőreinek kemény fellépését, amelyeket az I. világháború végi, a Monarchia összeomlásához is hozzájáruló zöld káder mozgalomból vezet le. Megjegyzendő, hogy nem csak a kötet lapjain (126. o. 440. láb.) említett területen, hanem magyar területeken is tevékenykedtek zöld káder egységek, Zala és Somogy vármegye déli részén például.⁶ Említésre érdemes az is, a zöld káder elnevezés nem csak a tárgyalt korszakbeli szabadcsapatokra érvényes, hanem a második világháború során is voltak zöld kádernek (*Zeleni kadar*) nevezett fegyveres csoportok: bosnyák (tehát muzulmán) nacionalista, paramilitáris egységek megnevezéseként volt jelen a fogalom.⁷

A kötet utolsó, elméleti és összegző jellegű fejezete nemzetközi kitekintés ad és egyben összehasonlítást is a „határrezsim” kérdésköre kapcsán, annak folyamatos szigorodására, valamint annak „de- illetve reterritorizáló” hatására. Bencsik Péter lejegyzzi, hogy a határ mentén tapasztalt konfliktusokra az állami szinten közelebbi, baráti viszonyt ápoló országok között is sor kerülhetett, ugyanakkor a határvidék is lehetett viszonylag békés a feszültnek mondható állami viszony ellenére is. Utóbbira a német-lengyel határt, míg előbbire a cseh-német határt hozza fel példa gyanánt.

Összefoglalva megállapítható, hogy Bencsik Péter kötete hiánypótló munkának számít, egy alig kutatott kérdéskörhöz nyújt fogódzót mind az érdeklődő olvasóközönség, mind pedig a témakört és a korszakot vizsgáló történészek számára is. Abban csak bízhatunk, hogy a kismonográfia további kutatásokra sarkallja a hazai történettudomány képviselőit a probléma kapcsán, ugyanis a határ mentén élő társadalom konfliktusai végig kísérik a huszadik századot, akik nem egy alkalommal államközi összecsapások fő terepének is számító történeti térben voltak kénytelenek mindennapjaikat tölteni. Gondolva itt mindössze a példának okáért az 1948-1953 között „legforróbb” Tito-Sztálin konfliktusra, mely szintén súlyos terhet rótt a határ mentén élő lakosságra is. A kötet forrásbázisát jelentős számú levéltári és sajtóanyag adja meg,

⁶ Erre leginkább: Bekő Tamás: Nemzetőrségből terroralakulat. A nagykanizsai Fabik-féle tengerészkülönítmény működése 1918-1919-ben. In: Paksy Zoltán (szerk.). Tanácsköztársaság Zala megyében. Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára. Zalaegerszeg. 2020. 157-161.

⁷ Marko Attila Hoare: The Bosnian Muslims in the Second World War: A History. Oxford University Press. London. 2013. 152., 188-189.o.

melyből a szerző fő kutatási területét érintve talán nem meglepő, hogy a magyar-csehszlovák esetben, tehát az északi határ mentén kapunk kétoldali jellegű összehasonlítást is. A szerző több prágai székhelyű levéltár anyagát is felhasználta, példaként említhető a Köztársasági Elnöki Iroda Levéltára vagy a Külügyminisztérium Levéltára ez esetben, valamint a pozsonyi székhelyű Szlovák Nemzeti Levéltár fondja sem hagyható e tekintetben említés nélkül. A feldolgozás külön erénye, hogy a hazai levéltári kutatások nem egy esetben tapasztalt túlzott „Budapestcentrikusságát” is maga mögött hagyja, és nem csak a fővárosi levéltárak (elsősorban a Hadtörténeti Levéltár és az Országos Levéltár iratait hasznosította a szerző) iratanyagát hasznosította, hanem számos vármegyei közgyűjteményben is alap kutatásokat végzett, e téren példaként említendő a baranyai, a békési, a somogyi vagy éppenséggel a vasi vármegyei levéltár is a teljesség igénye nélkül. Szintén erényként hozható fel a munka kapcsán, hogy nagy hangsúlyt fektet a járási iratanyagokra is, de nagyközségi (a Békési vármegyei Gyulavár esetében) szintre is némely esetben „lemegy” a „mélyfúrások” terepén. A szerző egy lábjegyzet erejéig felhívja a figyelmet a levéltári alap kutatások technikai problémáira is (109.o. 376. láb.). Természetes módon a szerző a teljes határmenti terület kapcsán érdelemleges vármegyei anyagok teljességét nem dolgozta, nem is dolgozhatta fel, azonban a citált forrásmennyiség így is rendkívül impozáns mennyiségűnek mondható. A nyugati, keleti és a déli határ menti jelenségek kétoldali, összehasonlító vizsgálata – amit Bencsik Péter magyar-csehszlovák viszonylatban dicséretes módon megtett - még a jövő feladatköreit gyarapítja/gyarapíthatja a magyar történettudomány kutatói számára. Ahogy Bencsik Péter írása is megmutatja, valószínűleg nem lenne eredmény nélküli a jövőbeni horvát, szerb vagy éppenséggel a román levéltárakban történő, áldozatos kutatás sem. Megjegyzendő még, hogy a kötet szerzője több esetben is nagyobb ívben gondolkodik, és gondolatai időnként túllépnek időben a választott határokon, több esetben 1945 utáni párhuzamokat is felfedezve. Bencsik Péter párhuzamos jelenségek bemutatásával arra a következtetésre jutott, hogy bizonyos előzményei már megvoltak a kommunista vezetésű pártállam alatt kialakuló rendszernek.